

Legostämman

Efter att ha bekantat oss med språkbruket är det nu dags att gå över till själva legofolksinstitutionen. En avgörande skillnad jämfört med träldomen var att arbetsrelationen mellan en husbonde och hans legofolk legitimerades genom ett avtal kallat ”legostämman”. I detta avtal reglerades hur länge legohjonet skulle arbeta för husbonden (därför kallades ibland också denna tid för ”legostämman”) och hur stor ersättningen för arbetet, legan, skulle vara. Ibland har detta framställts som att legohjonet och husbonden fritt kom överens om arbete. Som vi snart ska se var det emellertid utmärkande för legofolksinstitutionen att det inte var frivilligt för legohjonet att ingå sådana avtal: den eventuella brist på arbetare som husbonden annars hade kunnat lida stävjades nämligen genom olika sanktioner som drabbade den som inte tog emot den lega som erbjöds. Därtill blev det överhuvudtaget straffbart att inte vara underordnad en husbonde som legohjon, oavsett om man hade fått ett erbjudande om lega eller ej. Att acceptera ett erbjudande om att bli någons legohjon var således i hög grad ett val mellan två onda ting. Kapitlet inleds därför med en undersökning av hur detta tvång att ta emot lega var utformat.

Därefter behandlas den ena av de två frågor som enligt den medeltida lagen skulle bestämmas när arbetsrelationen inleddes, nämligen hur länge legohjonet skulle arbeta för husbonden.¹ Arbetsrelationen varade nämligen fram till den dag då den avtalade tidpunkten, stämmodagen, inföll. Det vanliga var antagligen att husbonden och legohjonet då antingen förnyade legostämman för ytterligare en tid, eller annars avslutade arbetsrelationen och skildes åt, men detta har inte avsatt några spår i källorna. Lagarna och rättsprotokollen fokuserar istället på vad som hände om arbetsrelationen avbröts i förtid, antingen genom att husbonden ”vräkte bort” legohjonet eller genom att detta begick så kallat

legorov genom att låta sig lockas till arbete för en annan husbonde eller genom att rymma. I kapitlets senare del behandlas i tur och ordning dessa olika sätt på vilka en arbetsrelation kunde upphöra, liksom de mått och steg som husbönder vidtog för att återfå eller bestraffa de legohjon som trots överhängande risk för bestraffning ändå begick "legorov" genom att avvika.

Det framtvingade avtalet

Enligt flera landskapslagar skulle den som inte accepterade ett erbjudande om att bli legohjon bestraffas. Äldst är bestämmelsen i Äldre Västmanlagen, enligt vilken en "löskeman" som inte tog emot erbjuden lega skulle bötfällas 1,5 mark, en summa som antagligen motsvarade ett helt års lega.² Också kvinnor omfattades av bestämmelsen (med hälften så hög bot), och även den person som hyste den motvilliga arbetaren skulle bötfällas. Liknande bestämmelser fanns i de övriga Svealagarna, även om det i Uppland, Södermanland och Yngre Västmannalagen endast var den som hyste en person som inte sade ja då legan erbjöds som skulle betala böter.³ Tvånget att acceptera erbjudandet riktades alltså i första hand mot denna person, som kan förmodas ha haft stor möjlighet att avgöra om det skulle ingås något avtal eller inte. För att böter skulle utdömas krävdes dock i både Västmanland och Uppland att vittnen intygade att det presumtiva legohjonet "ej vid lega taga och är dem lega bjuden", det vill säga att det verkligen hade erbjudits ersättning för sitt arbete i vittnens närvaro.

Eftersom motsvarande bestämmelser saknas både i Östgötalagen och i Äldre Västgötalagen är det troligt att de bestämmelser som infördes i Yngre Västgötalagen under 1290-talet hämtades från Svealagarna. Också i Västergötland skulle den som hyste ("halder") en presumtiv legoman dömas till böter (på två mark) om denne vägrade att ta emot lega när han blev "lagligen krävder", ett uttryck vars innebörd inte förklaras men som antagligen innebar att det – liksom i Svealand – skulle ske i vittnens närvaro och inkludera ett erbjudande om lega.⁴

I Yngre Västgötalagen klargjordes också att det endast var den man eller kvinna som var "nokkædrumber" (så fattig att han inte betalade tionde eller skatt) som skulle till "lego gånga då män tarva dem".⁵ Så

tydliga var inte bestämmelserna i Uppland, men i samband med en redogörelse för skatterna i landskapet fastslogs i lagen också där att "vare den bonde som [skatterna] skeppsvist och spannmål orkar göra; den ej orkar det, vare han legodräng".⁶ Den som var för fattig för att betala skatt skulle bli legohjon, vilket bekräftas av det faktum att legohjon var en av de befolkningsgrupper som lagen buntade ihop under beteckningen "fattigt folk".⁷ I Södermanland blev denna gräns på 1320-talet knivskarpt definierad: alla som hade en egendom värd mindre än tre mark var tvungna att ta emot lega när det erbjöds, eller i annat fall drabbas av att den som "hyste" dem bestraffades med motsvarande böter.⁸

Upplandslagen gav dock den som erbjöds lega en kort resit: den som inte ville ta emot legan tilläts nämligen gå "ledig" i sju nätter innan han var tvungen att acceptera erbjudandet. Återigen skärptes bestämmelsen genom Södermannalagen: vid varje stämmodag (det vill säga den dag då ett legohjon blev fritt från arbetet hos husbonden) tilläts ett legohjon vara ledigt sju nätter, men var därefter tvunget att genast åter ta emot lega för att inte bötfällas. Medan det enligt landskapslagarna i Västmanland, Uppland och Västergötland från 1200-talets slut således verkar ha funnits många fria potentiella legohjon som endast hotades av böter om någon bonde kom och krävde deras arbete, uttryckte den några decennier yngre Södermannalagen istället att den som en gång blivit legohjon endast kunde förvänta sig en framtid som legohjon hos nya husbönder.

Det var den hårdare sörmländska linjen som togs upp i landslagen vid 1300-talets mitt. Alla de som ägde egendom värd mindre än tre mark var tvungna att ta emot lega när det erbjöds, om någon vägrade skulle den som "hyste" honom eller henne bötfällas tre mark, och varje gång stämmodagen inföll hade legohjonet endast rätt att vara "ledig" i sju nätter innan det åter var tvunget att ta emot lega om det skulle undgå att den hysande straffades.⁹ Dessa bestämmelser fördes oförändrade in i den yngre landslagen.¹⁰ Än mer skärptes emellertid bestämmelserna i stadslagen. Också i staden var visserligen gränsen för vilka som var tvungna att ta emot lega satt till tre mark (i rörligt gods), och även här hotades den som hyste en som inte ville ta emot lega med tre marks böter.¹¹ Men stadslagen hotade därtill också den ovillige arbetaren med straff: den som inte tog emot erbjuden lega var tvungen att omgående

lämna staden, för om han inte gjorde det (eller om han återvände vid ett senare tillfälle men fortfarande inte ville acceptera erbjudandet) skulle han först bli slagen vid stocken, det vill säga vid stadens skampåle, och därefter förvisas från staden. Hårdare regler infördes vid samma tid också i kung Magnus bergslagsprivilegier, enligt vilka legodrängar och legokonor överhuvudtaget inte fick ”lös[a] gånga, utan de skola arbeta, och arbetslön taga där som dem bjuds”.¹² Om någon vägrade att acceptera erbjuden lega skulle kungens fogde dem ”i kistan lägga”, det vill säga hålla dem inspärrade, till dess att de ändrade sig och ”ville” arbeta. I de privilegierade områden som städer och bergslager utgjorde fick husbönderna härmed möjlighet att tilltvinga sig arbetskraft inte endast genom att de fattiga som inte arbetade hotades med böter – som de ändå inte var förmögna nog att betala – utan därtill även genom fängelse, hot om fördrivning från hemmet, skam- och kroppsstraff.

Stadslagens bestämmelser förnyades och inskräptes ett antal gånger under senmedeltiden i Stockholm genom kungörandet av burspråk, lokala ordningsregler utfärdade av stadens rådmän. 1459 bestämdes att alla ”pigor” (ett ord som här inte syftar på legopigor utan på unga kvinnor) ”som på gatorna sitta med köpslagan” var tvungna att ta tjänst eller annars betala tre mark i böter och lämna staden.¹³ Enligt ett annat burspråk från senare delen av 1400-talet skulle den som hyste tjänstlösa personer böta sex mark – ett belopp dubbelt så stort som i lagen.¹⁴ 1478 utfärdades ett påbud att alla ”lösa kvinnor och drängar” som inte hade någon tjänst skulle drivas ut ur byn innan nästkommande tisdag för att arbeta på landsbygden med hö- och kornskörden, samt att den som trotsade denna bestämmelse skulle böta tre mark (medan den hysande skulle böta sex mark).¹⁵ Dessa påbud förblev i kraft under 1500-talet, då Johan III i stadens förnyade privilegier kungjorde att ”ingen tjänstedräng eller piga [skall] förhålla sig uti Stockholms stad eller uti förstäderna med mindre de ville strax taga tjänst, vid sex marks straff”.¹⁶ Fem år senare lät Stockholm trycka utdrag ur stadslagen och ur sina privilegier, bland annat påbudet att ”inga drängar eller pigor” fick bli kvar i staden ”med mindre de taga tjänst” (såvida de inte ägde minst tre mark, då kunde de istället betala skatt som borgare om de inte genast ville ”packa sig av staden”), samt ett allmänt förbud mot att ”hysa eller härbärg[er]a något löst folk”.¹⁷ En viktig skillnad jämfört med stadslagen var alltså

att inte endast den som inte accepterade ett erbjudande om lega skulle bötfällas och fördrivas från staden, utan dessa burspråk omfattade samtliga fattiga som inte arbetade som legohjon.

Förslagen till revideringar av landslagen från 1600-talets början låg bägge relativt nära landslagen. Båda förslagen behöll en förmögenhetsgräns för vilka som var tvungna att ta emot lega, det ena låg på oförändrade tre mark medan det andra kompenserade för den inflation som ägt rum under de nästan tre århundraden som gått sedan Södermannalagens dagar och höjde gränsen till 20 lod silver.¹⁸ Enligt det senare skulle alla fattiga vara tvungna att ta tjänst efter sju natters ledighet, medan Karl IX föreslog att den lediga tiden skulle nedkortas till endast tre dagar varefter legohjonet skulle straffas med böter om det inte hade lyckats hitta en ny husbonde i tid. Även den som ”hyser eller härbärgerar” en ovillig arbetare för en tid längre än den tillåtna ledigheten skulle (i likhet med tidigare) bötfällas. Lagförslagen innehöll därtill ett par nyheter: i det Rosengrenska förslaget ingick att även den som vägrade ta emot erbjuden lega skulle bötfällas (tre lod silver), en bestämmelse hämtad från stadslagen, medan kung Karls förslag istället innehöll en skärpt bestämmelse rörande de legohjon som lämnade husbonden i förtid: även den som vräktes av husbonden skulle endast ha rätt till tre dagars ledighet, därefter hotades den tjänstlöse av en marks böter *om dagen*.

Det enda exempel jag funnit på regler från före 1300-talet liknande de svenska landskapslagarnas är den norska Frostatingslagen, i vilken det under 1200-talet infördes en bestämmelse att den man som ägde mindre än tre mark förbjöds att ”dra på köpfärd” istället för att arbeta för bönderna under sommarhalvåret.¹⁹ Tvånget var alltså, i likhet med vad det skulle bli i Sverige några decennier senare, riktat endast mot de fattiga, till och med förmögenhetsgränsen var densamma som senare i Södermanland. Däremot saknade Frostatingslagen regler kring hur förbudet skulle upprätthållas (genom exempelvis böter) och hur en bonde skulle gå tillväga för att kräva ett legohjons arbete. Även om vi i lagen kan ana ett försök att tvinga de fattiga i Trøndelag att acceptera arbete mot lega, har lagen inte legat till direkt grund för de långt utförligare svenska lagparagraferna.

På Gotland infördes en mer detaljerad reglering av legofolksinstitutionen av den danske kung Kristian III först 1537.²⁰ Den var å ena sidan

mindre precis än de svenska lagarna i det att den inte tydliggjorde vilka som omfattades av bestämmelserna, annat än att de gällde för det "tjänstefolk som löper från en [husbonde] och till annan". Hotet som riktades mot den som inte godtog att arbeta som legohjon var å andra sidan strängare: den kvinna eller man som inte blev dräng eller piga hos en husbonde skulle enligt stadgan fängslas och föras till slottet i Visby, antagligen för straffarbete där.

De svenska lagarna kan också jämföras med den välstuderade utvecklingen i England. Där blev de män och kvinnor som inte utövade något hantverk eller hade tillräckligt med tillgångar att leva av i mitten av 1300-talet (genom *Ordinance of labourers* 1349 och *Statute of labourers* 1351) tvungna att acceptera att arbeta (*servire*) för den som krävde deras arbete.²¹ Judith Bennett har i en inflytelserik studie menat att denna engelska lagstiftning inte hade några tidigare motsvarigheter vare sig i England eller i andra områden.²² I själva verket liknar ju de engelska lagarna de äldre svenska: för att någon skulle dömas krävdes två vittnen (vilket innebar att dessa, liksom i Sverige, skulle vara närvarande då erbjudandet om lega gjordes). I England straffades dock den person som vägrade att acceptera ett erbjudande genom att placeras i stocken eller i fängelse till dess att han eller hon ville ta emot legen, det vill säga ett hårdare straff än i de svenska landskapslagarna men precis vad som föreskrevs i de nästan samtida bergslagsprivilegierna 1354.²³

Under medeltiden inträffade alltså en skärpning av arbetstvånget. Enligt landskapslagarna, liksom enligt det regelverk som infördes i England i mitten av 1300-talet, krävde en bonde en fattigs arbete som legohjon genom att han utfäste en bestämd lega i vittnens närvaro. Om den tilltänkte arbetaren vägrade beivrades detta genom att den som "hyste" honom (en person vars ställning inte tydligt framgår i lagarna, men som kan ha varit en annan skatte- och tiondebetalande bonde) bötfälldes. Från och med mitten av 1300-talet kom emellertid straffet för arbetsvägran att istället främst drabba det tilltänkta legohjonet, något som under 1200-talet endast skedde i Västmanland. I stadslagen och i bergslagen, liksom i England, kombinerades böter med förvisning, kroppsstraff eller inspärkning. Att dessa medel framstod som rimliga och effektiva framgår av att de intogs i bägge de förslag till revideringar av landslagen som lades fram i början av 1600-talet. Som Bennett har

påpekat innebar detta att ”erbjudanden om arbete var krav, inte förslag”, och att det för det presumtiva legohjonet knappast rörde sig om någon egentlig förhandling om lön eller arbetstid när hotet om fängelse var överhängande.²⁴

Den kanske viktigaste förändringen i regelverket har emellertid inte noterats tidigare, nämligen att det från och med Södermannalagens tid förväntades att alla legohjon efter legostämman genast (inom en vecka) skulle hitta sig nya husbönder. Denna regel övertogs av landslagen och uttrycktes på 1350-talet i bergslagsprivilegierna så att varken kvinnor eller män skulle gå lösa utan istället ”arbeta”. Motsvarande regler upprepades vid flera tillfällen i senmedeltidens och 1500-talets Stockholm, och de återkom i lagförslagen: oavsett om någon bonde erbjöd ett arbete eller ej fick ett legohjon inte vara ledigt mer än några dagar, annars hotade mycket dryga böter eller förvisning. Man övergick alltså från att under 1200-talet kräva att den fattige accepterade ett erbjudande om arbete till att från och med omkring 1330 kräva att alla fattiga blev legohjon, oavsett om de erbjöds arbete eller ej, en övergång där hotet om bestraffning gick från att vara ett medel för en (rik) individ att tillförsäkra sig en annans arbetskraft till ett medel för samhället att få alla (fattiga) att arbeta. För att detta utökade tvång skulle fungera skärptes samtidigt tvångsmedlen: istället för att endast döma den som hyste en ovillig fattig kom straffen efter 1350 alltmer att riktas mot arbetaren själv, i form av böter som var så höga att de var omöjliga att betala (vilket resulterade i att arbetaren antingen måste acceptera eller annars utsättas för att böterna omvandlades till kroppsstraff), fängelse (också det till dess att arbetaren accepterade) eller förlust av ära och hem genom förvisning.

För 1500-talets England har Alexandra Shepard visat att en fastslagen och i penningar mätbar gräns mellan den som enligt lagen var tvungen att arbeta som legohjon och den som ägde något mer än så hade stor symbolisk betydelse.²⁵ Människor använde *forty shillings' worth* för att beskriva sig själva, eftersom denna summa – trots att inflationen hade minskat dess realvärde kraftigt – i det allmänna medvetandet stod för att man hade tillräckligt med tillgångar för att vara kreditvärdig, inte minst genom att inte behöva förlita sig på lönen från en husbonde. Tjänstefolk, som inte ägde dessa 40 shilling, beskrev sig å andra sidan som ”fattiga”, vilket innebar att kopplingen mellan fattigdom, arbete för lega och

underordning i England var stark.²⁶ Någon liknande undersökning av språkbruket i 1500-talets svenska protokoll går inte att göra, men det är troligt att tremarksgränsen på samma sätt (trots sitt urholkade värde) har haft en viktig kulturell betydelse för hur människor uppfattats och uppfattat sig själva, som fattig men ändå självständig (och därmed kreditvärdig och någon man kunde lita på), eller som tvungen att arbeta för en husbonde med den underordning detta innebar.

Legotvånget i praktiken

I vilken utsträckning kom då lagens hot om bestraffning för den som inte mottog ett erbjudande om lega till användning? Inte ens i England är frågan lätt att besvara, trots dess ojämförligt rikare källor.²⁷ I de allra flesta fall bör tvånget ha fungerat så att de fattiga hellre tackade ja till erbjuden lega än riskerade att utsättas för straff, något som inte givit avtryck i källorna. I saköreslängderna återfinns dock ett litet antal fall där personer fått betala böter för att de inte varit legofolk: en Per jute i Linköping dömdes 1541 för att han var en ”tjänstlös karl”, legodrängen Sven Jönsson dömdes 1546 för att ”han lös gick” och legodrängen Lasse Klemetsson dömdes 1548 för att han ”gick tjänstlös och ville ingen tjäna”.²⁸ Från 1553 finns också ett exempel på ett par män som dömdes att arbeta med att gräva en ny källare på Väsby gård därför att ”de gick ostadda hos bönderna” och antagligen försörjde sig genom (förbjudet) tillfälligt arbete.²⁹ I ett par fall från 1500-talet redogörs något mer utförligt för konflikter kring gränserna för hur man kunde kräva att någon blev ens legohjon, om än endast som bakgrundsdetalj i mål som egentligen rörde andra frågor. Det första fallet kommer från Vaksala härad i Uppland 1548, där rätten skulle ta ställning till om Mats timmermans lik fick begravas på kyrkogården eller inte.³⁰ Bakgrunden var att fogden Per Markusson hade skickat två karlar för att ta fast Mats, som – endast tillfälligt – arbetade hos bonden Mickel vid Ekeby kvarn. När Mats såg karlarna komma försökte han fly från dem genom att kasta sig ut i strömmen, där han (trotsande förföljarnas varningar) drunknade. Rätten ansåg att eftersom Mats hade gått ut i Fyrisån av ”räddhåga” skulle han inte räknas som självspilling och kunde därför begravas på kyrkogården. De gick sedan vidare med frågan om vem som var skyldig till Mats död,

och ålade därför bonden Mickel att svära på att ”han icke hade gjort någon stämpling med [fogden] Per Markusson och bett att låta gripa’n [Mats], efter[som] han ville icke städja sig hos honom [Mickel]”. Med andra ord: bonden Mickel hade erbjudit den tillfällige arbetaren Mats lega, men denne hade tackat nej. I detta läge borde bonden (om Mats ägde mindre än tre mark) enligt lagen ha vänt sig till rätten för att med vittnen tvinga honom att betala böter (eller snarare att acceptera legan). Rätten misstänkte dock att Mickel istället hade vänt sig till fogden för att ”gripa” den ovillige arbetaren, vilket bonden förnekade. Om tanken hade varit att fogden skulle föra Mickel till tinget eller om han skulle tvinga honom på annat sätt (till exempel genom att spärra in honom till dess att han accepterade erbjudandet) framgår tyvärr inte av det kortfattade protokollet.

Det andra fallet ingår i en samling klagomål riktade mot riddaren Bengt Nilsson (Färla), som på 1540-talet avsattes ur riksrådet sedan han bland annat dräpt sin hustru. Detta klagomål kom emellertid från bonden Bengt i Ökneby i Södermanland. Någon gång på 1530-talet dristade bonden sig att neka herr Bengt ”sin dotter, som han begärde i sin tjänst”, eftersom bonden menade sig inte kunna undvara hennes arbete hemma på gården. Enligt klagomålet lät herr Bengt då ta bonden till fånga, höll honom fängslad i stocken i åtta dagar, tvingade honom sedan att arbeta i tröskladorna under fjorton dagar och om nätterna sitta fängslad i en bult, gav honom under denna tid lyten genom upprepad misshandel, innan han till slut tvingade honom att svära en ed på att aldrig någonsin beklaga sig inför kungen. Sedan bonden äntligen släppts fri tvingades han som straff utfodra så mycket av herrens boskap på sin gård under vintern att hans egen boskap svalt ihjäl.³¹ Att Bengt förgripit sig mot bonden långt utöver vad lagen tillät stod bortom varje rimligt tvivel. Vi vet däremot inte säkert att man betraktade den inledande incidenten som något rättsligt övergrepp. Herr Bengt verkar ha ansett att han kunde gå hem till en av sina underlydande landbor och begära att få dennes dotter ”i sin tjänst”. För denna begäran hade han ju stöd av lagen, medan det faktum att bonden Bengt behövde hennes arbetskraft hemma på gården däremot var ett argument utan lagstöd. Att bönder (och frälsemän) hade rätt att begära den fattiges arbetskraft var en realitet också under 1500-talet, liksom att den som ”ville ingen tjäna” kunde dömas till böter

för detta, även om det naturligtvis hände att den enskilde man vars egen (eller vars dotters) arbetskraft var omstridd opponerade sig. Att vi inte känner till fler liknande incidenter beror kanske snarast på att de sällan utvecklades så våldsamt som då herr Bengt var inblandad.

Avtalstiden

Hur länge arbetsrelationen skulle vara var inte något som bonden och det presumtiva legohjonet skulle komma överens om. Alltsedan landskapslagarnas tid var det nämligen reglerat i lagen mellan vilka dagar på året som legohjon skulle arbeta: i Äldre Västgötalagen inleddes flocken rörande legofolk med orden ”laga stämmodagar äro två: påsk och mickelsmäss”.³² Att lagarna skulle innehålla en sådan bestämmelse var emellertid inte någon självklarhet: motsvarighet saknas nämligen i Östgötalagen liksom i de norska Frostatings- och Gulatingslagarna, trots att dessa innehåller i övrigt detaljerade bestämmelser rörande legofolk.³³ Att motsvarande bestämmelse fanns i merparten av Svealagarna är därför (som vi såg tidigare) ett tydligt tecken på att de delar ursprungskälla med lagen i Västergötland, även om datumen varierade mellan olika områden. I Äldre Västmannalagen inledde bestämmelsen, liksom i Västergötland, flocken: ”två skola legostämmor om året vara, en från påsk och till vinternätterna, [den] andra från vinternätterna och till påsk”.³⁴ I Uppland fastställdes istället att ”legostämmor äga två om år vart vara: från pingstdagen och till mårtensmäss och från mårtensmäss och till pingstdagen”, och denna bestämmelse infördes i den reviderade Västmannalagen och i Södermannalagen.³⁵ I Hälsingland, däremot, ansåg man det inte nödvändigt att inkludera någon bestämmelse om legostämmor, trots att flocken i övrigt byggde på Upplandslagen.

I Svealagarna användes alltså ordet ”legostämma” för att beteckna den tid som husbonde och legohjon skulle vara bundna till varandra. Det var sammansatt av ”lega”, vilket var beteckningen på den lön som legohjonet skulle få men som även kunde betyda ’hyra’, och ”stämma” i betydelsen ’bestämd tid’.³⁶ På modern svenska skulle ordet kunna återges med ”hyresperiod”, den tid som husbonden ”hyrde” legohjonet. Året indelades i två sådana perioder, vars början och slut reglerades i lagarna. Västgötalagens ”stämmodag” betydde på motsvarande sätt

'den dag som är bestämd (för att något skall ske)', nämligen den dag då arbetsrelationen skulle upphöra genom utbetalning av legan.

Landslagen övertog Svealagarnas legostämman från pingst till mårtensmäss, och denna behölls oförändrad även under 1400-talet.³⁷ I ett par manuskript av den äldre lagen, enligt Schlyter skrivna under den senare hälften av 1400-talet, byttes dock höstens stämmodag ut mot mickelsmäss, och detsamma skedde i ett par manuskript av den yngre landslagen under 1500-talet.³⁸ Därmed uppnådde man delvis överensstämmelse med stadslagen, som till skillnad från landslagen istället övertog Västgötagarnas påsk och mickelsmäss.³⁹ Av 1600-talets bägge förslag till revidering av landslagen saknade det ena av någon anledning helt en reglering av legostämmorna, medan det Rosengrenska lagförslaget anslöt till mickelsmäss i stadslagen (och i de handskrifter av landslagen som infört en förändring) men menade att vårens stämmodag borde skjutas till valborg, ett datum som inte förekom i någon tidigare lag.⁴⁰ Sannolikt var tanken att knyta legostämman till en fast dag på året istället för till påsk och pingst, eftersom dessa ju innebar att legostämmornas längd varierade betydligt från år till år.

Varför just dessa datum? Eftersom de reglerade arbetskraften bör legostämmorna ha varit kopplade till jordbrukets arbetsår. En sådan koppling gjordes uttryckligen i Lollands villkor 1446, den äldsta danska lagstiftning som reglerade legostämmorna, enligt vilken legohjonet skulle arbeta från Andreas (30/11) till Botulf (17/6) "att hjälpa bonden sin vårsäd i jord" och sedan åter till Andreas "att hjälpa bonden att hösta sin höst och hans vintersäd i jord".⁴¹ Även om de danska datumen var annorlunda än de svenska,⁴² är det tydligt att också Svealagarnas period från pingst till Mårten utgått från arbetsåret. Enligt lagarna fanns nämligen under våren en period då sådden skulle ske. I Västmanland varade den från påsk till pingst, medan den i Södermanland och Uppland varade från fjärde respektive femte söndagen i fastan till Kristi himmelsfärd.⁴³ Vårsådden avslutade därmed legofolkets vinterarbetshalvår: i Västmanland upphörde sådden samma dag som legostämman, medan stämmodagen i Uppland och Södermanland följde tio dagar efter såningsarbetets slut, vilket passade med den ledighet om sju nätter som stadgades just i Södermanna- och Upplandslagarna, liksom senare i landslagen.⁴⁴

Höstens stämmodag var inte lika tydligt kopplad till arbetsåret. Skördarbetet skulle i Uppland, Södermanland och Västmanland (liksom enligt den yngre landslagen) vara avslutat vid mickelsmäss,⁴⁵ medan stämmodagen inföll först vid mårtensmäss, 40 dagar senare. Snarare än en nära koppling till slutet på sommararbetet tycks man ha prioriterat att legostämmorna skulle vara ”jämnlånga”, något som uttryckligen sades i Södermannalagen (och därefter i landslagarna). Ändringen till mickelsmäss i vissa manuskript av landslagen kan tolkas som att man bättre velat anpassa lagen till arbetsåret, så att arbetarna kunde bytas ut när skörden var avklarad och tröskningen (men också höstsådden) skulle ta vid.

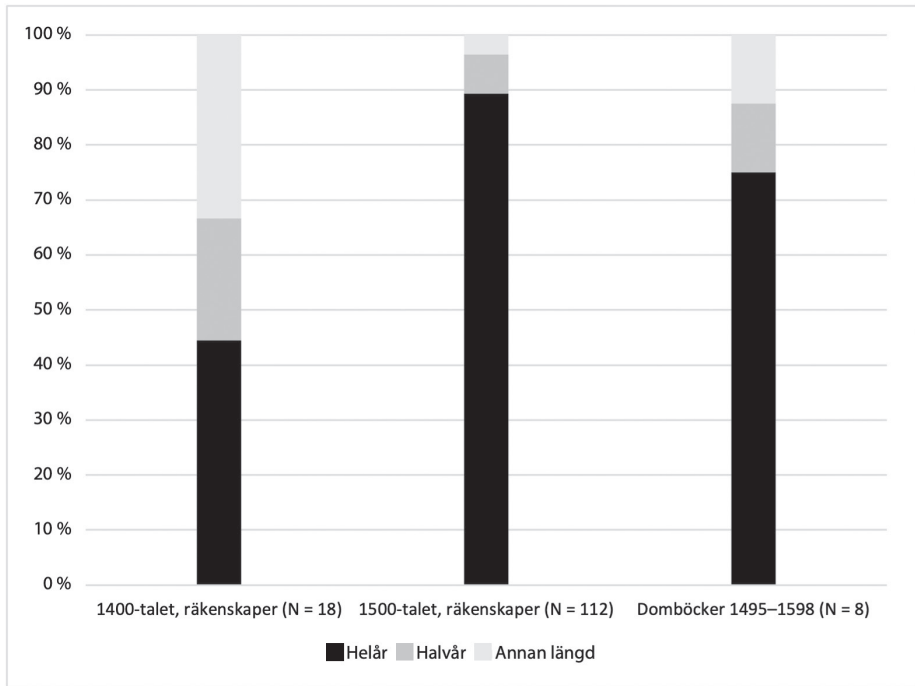
För Västgötalagens påsk till mickelsmäss har man istället utgått från skördarbetets slut på hösten och sedan valt påskan för att skapa två jämnlånga legostämmor. Eftersom vårsådden i Västergötland enligt lagen inleddes tre veckor före påsk medförde detta emellertid att arbetarna riskerade att bytas ut just under en av årets arbetstoppar.⁴⁶ Det är dock möjligt att kopplingen till arbetsåret inte behöver ha skett i Sverige: i Trøndelag användes antagligen samma stämmodagar som i Västergötland, och anmärkningsvärt nog avgränsades legostämman under 1300-talet av samma dagar också i England. I de södra delarna av landet var mickelsmäss och påsk stämmodagar, medan man i nordost (norr om floden Trent och i Lincolnshire) istället använde mårtensmäss och pingst.⁴⁷ Det är alltså fullt möjligt att stämmodagarna övertogs oförändrade när institutionen infördes i Sverige, vilket förklarar den delvis mindre lyckade anpassningen till jordbruksåret: endast i Västmanland gjordes en lokal anpassning till vinternätterna, en anpassning som dock (under påverkan av Upplandslagen) övergavs efter bara några decennier.⁴⁸

Hela eller halva år

I engelsk forskning har man utgått från att helårslegostämmor var det normala och förklarar uppkomsten av kortare stämmor med att de gav husbönderna bättre möjlighet att mer flexibelt anpassa arbetsstyrkan efter det varierande behovet under året.⁴⁹ Eftersom arbetskraftsbehovet var större under sommaren, då såväl slätter som skörd ägde rum, skulle husbönder ha utnyttjat möjligheten att göra sig av med legofolk (och

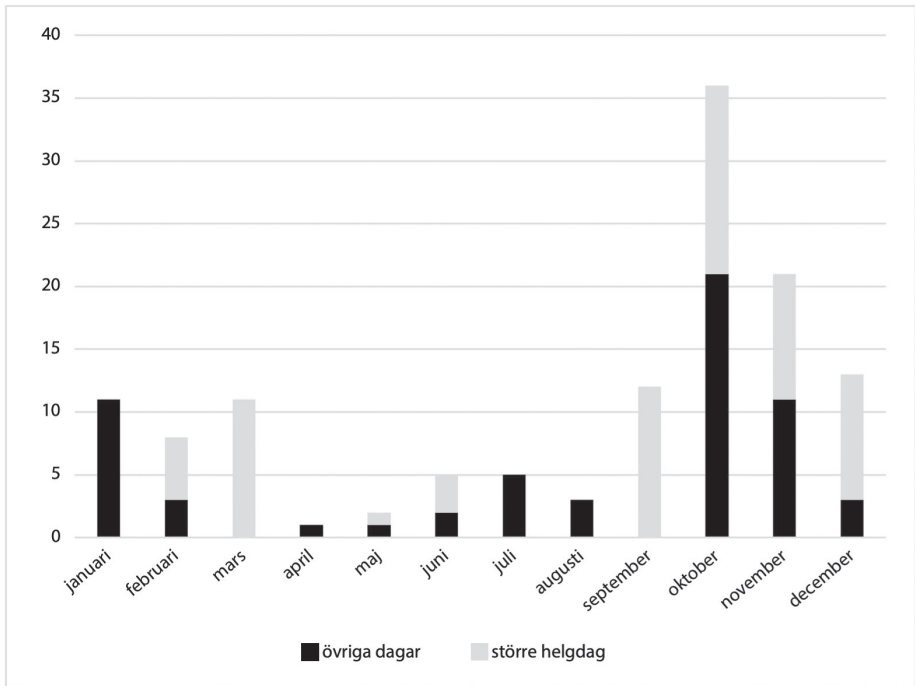
därmed ansvaret för att föda dem) över vintern. De svenska källorna visar snarast att utvecklingen tvärtemot vad man antagit i England gick från halvår till helår. Sannolikt beror detta på en tilltagande brist på arbetskraft under senmedeltiden. Före 1300-talets mitt har husbönder kunnat räkna med att alltid få tag på nya arbetare vid behov, därefter har det bland annat på grund av digerdöden och efterföljande pestepidemier istället varit av vikt att beständigt knyta arbetarna till sig. Det äldsta exemplet där helårslegostämmor nämns är i Visby stadslag, enligt vilken man kunde leja en tjänare (*denest*) antingen för ett helt eller för ett halvt år.⁵⁰ Enligt Magnus Erikssons bergslagsprivilegier 1354, utfärdade bara några få år efter landslagen, ålades alla legodrängar och legokonor att ta arbete antingen ”av halva år eller hela och ingaledes mindre”.⁵¹ Lagstiftningen höll fast vid två årliga legostämmor, men det faktum att alla regleringar av storleken på legan från 1450 och framåt endast omtalar årslöner är ett tecken på att åtminstone kungamakten nu såg detta som det normala.⁵² Legostämmor av olika längd måste dock ha tillämpats vid Vadstena kloster i mitten av 1400-talet, eftersom gårdsmästaren där var ålagd att två gånger om året redovisa för abbedissan för hur lång tid var och en av klostrets drängar var lejd.⁵³ På Gotland reglerades legofolksinstitutionen genom en kunglig stadga 1537, enligt vilken såväl kvinnor som män skulle arbeta ”ett halvt år eller helt”.⁵⁴ Gustav Vasa menade i ett brev till allmogen 1540 att det var ”sedvana i riket” att legofolk antogs antingen på ”halva eller hela års stadga eller tjänst”.⁵⁵ Själv försökte dock kungen införa helårslånga legostämmor vid kronans slott och gårdar så att allt legofolk både skulle lejas och få sin lega utbetald vid mickelsmäss.⁵⁶ Mot slutet av 1500-talet följde åtminstone högadeln efter: i sin bok rörande driften av storgårdar föreskrev Per Brahe att legofolk skulle städjas för ett helt år vid mickelsmäss,⁵⁷ medan hertig Karl i sin gårdsrätt bestämde att den som accepterade ”kläde och penningar, han är pliktig att tjäna år och dag”.⁵⁸ Mot slutet av 1500-talet hade alltså den lagliga stämmodagen flyttats till mickelsmäss för att bättre passa in i arbetsåret, och dessutom hade legostämman blivit ett helt år lång, landslagen till trots.

Frågan är i vilken utsträckning den utveckling som dessa normativa skrifter antyder motsvarades av en verklig utveckling, samt i vilken utsträckning motsvarande utveckling gällde även utanför kronans och

Figur 4. Legostämmans längd enligt räkenskaper och domböcker, 1470–1598. Anmärkning: Med annan längd avses perioder såväl kortare som längre än ett halvår. Källor: codex C32, RA s. 20r (Tyresö); codex D9, RA s. 27, 29 (Kalmar nunnekloster); Ivar Axelssons räkenskaper s. 51v (Visborg); Uppsala domkyrkas medeltida räkenskaper 1504, RA s. 100v, 1508 s. 48v, 58r; Helga lekamens gilles räkenskaper s. 3v, 5r, 15v, 18v, 20r, 21v, 25r, 35r (Stockholm); Bielkesamlingen vol. E 1982 (Ulvåsa), E 1983 (Läckö), E 1984 (Nynäs); Bielkesamlingen vol. E 1991, RA (Åkerö); STB 9/3 1495; STB 12/10 1517; Roos 1964, Loimijoki 24/3 1552, Vittis 6/12; Pirinen 1954, Vesulax ST 1563; Collmar 1953, Oppunda härad 17/10 1586; Finska RA vol. 219a, Hauho VT 1598; VTB, 13/3 1598.

högadelns storgårdar. Engelsk forskning visar återigen att helårslånga legostämmor i praktiken förekom vid sidan av halvårslånga (eller ännu kortare), liksom att även om ett par stämmodagar dominerade förekom också många andra.⁵⁹ För att undersöka detta för Sveriges vidkommande måste vi ge oss in i bevarade senmedeltida räkenskaper (från storgårdar) som innehåller uppgifter om stämmodagar, och sammanställa dessa

Figur 5. Stämmodagarnas fördelning över året enligt räkenskaper och domböcker, 1470–1598 (N = 128). Häri ingår såväl dagar då legostämman inleddes som då den avslutades. Som "större helgdag" redovisas fastan (i februari), påsk (i mars), pingst (i maj), midsommar, mickelsmäss (i september), brittmäss (i oktober), mårtensmäss (i november) samt jul. Källor: se figur 4.

med de fåtaliga uppgifter om legostämmor hos bönder som nämns i domböcker och skattelängder.⁶⁰

Räkenskaperna (och rättsprotokollen) bekräftar enligt figur 4 alltså stadgornas bild att legostämmor av olika tidslängd förekom parallellt under 1400- och 1500-talen, också hos en och samma husbonde. Samtidigt ses en övergång mot helårslegostämmor under 1500-talet: medan blandade tider förekom under slutet av 1400-talet, vid bland annat Tyresö och vid Kalmar nunnekloster, dominerade helårslegostämmor vid Uppsala domkyrka redan under tidigt 1500-tal, liksom senare inte bara vid sätesgårdarna Nynäs och Åkerö utan också i rättsfall rörande bönders och borgares hushåll. Vid denna tid började husbönderna

alltså allt oftare erbjuda (eller kanske snarare avkräva) de presumtiva arbetarna legostämmor som varade ett helt år.

Vi ser i figur 5 inte någon motsvarande förändring av stämmodagarna under 1500-talet. Lagstiftningen till trots lejdes arbetare löpande under året, om än med tydlig koncentration till vissa högtider. Under våren inföll de flesta stämmodagar under veckan kring påsk, även om man vid Nynäs också lejde arbetare under fastan och i mitten av januari på S:t Henriks dag, en stor högtid i Finland. Pingsten, som ju var stämmodag enligt landslagen, användes däremot nästan inte alls, och överhuvudtaget var perioden från påsk till midsommar en tid då ytterst få legohjon staddes. De arbetare som behövdes för vårbruket hade husbonden sett till att skaffa sig antingen redan under hösten eller annars senast vid påsk.

Under sommaren lejdes en del arbetare under juni och juli inför skörden, medan inga stämmodagar förekom under skördetiden i augusti och september. Därefter inföll i slutet av september årets viktigaste stämmodag, mickelsmäss, då var fjärde arbetare lejdes (om vi även räknar in den en vecka senare infallande brittmäss, då arbetare lejdes efter sin lagstadgade lediga vecka). De husbönder som inte var nöjda med de arbetare de fått tag i vid mickelsmäss lejde ytterligare folk under följande veckor fram till och med mårtensmäss, landslagens stämmodag, vilken ännu under 1500-talet framstår som en av årets viktigaste. Ytterligare arbetare kunde lejas även under november och december fram till och med jul, som (trots att den inte omnämns i någon medeltida lagstiftning) var en lika vanlig stämmodag som påsk och mårtensmäss.⁶¹

Några regionala skillnader rörande när arbetare lejdes, motsvarande dem man funnit i England och som landskapslagarna antyder fanns även i Sverige, syns inte i källorna från 1500-talet, då alla de viktigaste stämmodagarna (påsk, Mickel, Mårten och jul) förekommer i källor såväl från Mellansverige som från Finland. Istället för ett system med två stämmodagar (eller endast en) visar räkenskaperna att husbönder i 1500-talets Sverige rekryterade arbetare löpande under året, visserligen oftast på traditionella datum knutna till särskilda högtider och helgonfester och i synnerhet under senhösten, så att arbetsstyrkan vid storgårdarna förnyades gruppvis under ett par månaders tid.

Dräng varannan vecka

Från andra hälften av 1500-talet framträder därtill en form av legostämmor som inte nämndes under medeltiden vare sig i lagstiftning eller i andra källor, nämligen drängar som endast arbetade halvtid för husbonden. Det tidigaste kända exemplet är från 1551 då en Gregorius Henriksson, ursprungligen från Svärdsjö socken i Dalarna, var tjänstedräng endast "varannan vecka" hos en Mats Jonsson i Torstuna härad i Västmanland medan han övrig tid (åtminstone en del av året) arbetade som tröskare i Svinnegarns socken i Uppland.⁶² Ett annat exempel är en bonde i Uppland som 1553 hade "2 halva drängar som tjänar varannan vecka hos bonden och varannan vecka arbetar de för sig själv".⁶³ Många fler exempel möter i längderna från en beskattning 1576, då det motsvarande kallades för att drängen tjänade "halvparten" (i Östergötland, Västergötland och Småland),⁶⁴ "halvomstunda", "halvstunda"⁶⁵ eller "halvtiden" (Västergötland).⁶⁶ I andra fall noterades uttryckligen att drängen arbetade varannan vecka hos sin husbonde (Södermanland, Västmanland, Östergötland).⁶⁷ Sådana legostämmor var alltså mot slutet av 1500-talet spridda över stora delar av Götaland och Svealand, även om de endast omfattade en minoritet av legodrängarna och det inte fanns någon gemensam vokabulär.⁶⁸

De två uppländska drängarna 1553 arbetade alltså varannan vecka "för sig själv[a]", sannolikt på egna mindre åkerbruk eftersom fogden anklagades för att ha gömt undan det "husmansvete" som husbonden betalt honom i skatt för dem.⁶⁹ Dalkarlen som var dräng i Västmanland och tröskare i Uppland 1551 använde tiden han fick fri från husbonden till att öka sin inkomst,⁷⁰ och detsamma gjorde en bonddräng i Västergötland 1576 som "brukar [...] skomakarämbete dessemellan" (vilket medförde att han tvingades betala skatt både som dräng och som hantverkare).⁷¹ Hur arbetstiden delades mellan husbonden och hantverket framgår inte. Andra drängar tillbringade varannan vecka hos husbonden och varannan vecka hemma hos föräldrarna,⁷² medan åter andra spenderade hälften av tiden hemma hos föräldrarna men antagligen inte gick dit så ofta som varannan vecka eftersom föräldrarna var bosatta en lång väg från husbonden.⁷³ Vissa drängar delade enligt skattelängderna sin tid mellan två olika husbönder, antingen varannan vecka eller med en

icke angiven uppdelning av arbetstiden husbönderna emellan.⁷⁴ Några exempel på detta är en bondes dräng i Dingtuna i Västmanland som "tjänar andra veckan en knekt",⁷⁵ en dräng i Vena i Småland som arbetade "halvparten" hos en bonde och halvparten hos församlingens präst⁷⁶ och en dräng i Ölmstad i Vista härad i Småland som "tjänar hälften uti Västra härad".⁷⁷ Därtill angavs för ett par drängar i norra Uppland namnen på bägge deras husbönder.⁷⁸ Dessa exempel visar att drängar som arbetade för två husbönder visserligen kunde ha dem relativt nära varandra (fem respektive två kilometer fågelvägen i Uppland) men att avståndet ibland var betydligt längre: från Ölmstad till den närmaste delen av Västra härad är det fyra mil, vilket innebär att också här måste bytet av husbonde ha inträffat mer sällan än en gång i veckan.

Låt oss så sammanfatta vad vi vet om hur längden på legostämman, tiden från arbetsrelationens ingående fram till dess avslutande, reglerades. Lagstiftningen förblev oförändrad från periodens början fram till dess slut: legofolksinstitutionen var utformad så att det alltid fanns två bestämda stämmodagar på året, vilket innebar att en arbetare skulle lejas för en legostämma på ungefär sex månader. Dessa perioder var anpassade efter arbetsåret i jordbruket, genom att den första stämmodagen antingen inföll strax efter det att vårarbetet var slutfört eller annars vid den tid då skörden just var bärgad om hösten. Detta ledde emellertid till att den andra stämmodagen hamnade sämre till i arbetsåret, antingen mitt i vårarbetet eller alltför sent in på hösten. Dessutom fanns en olägenhet i att vårens stämmodag var knuten till de rörliga högtiderna påsk och pingst, vilka varierade mellan åren utan närmare koppling till jordbruksarbetet. Vi har därför i det föregående stött på flera sätt genom vilka legofolksinstitutionens praktik avvek från lagstiftningen. En lösning på de problem som vårens rörliga stämmodagar orsakade var en övergång till helårslegostämmor. Sådana nämns redan vid 1300-talets mitt i Visby och i Bergslagen och förekom under 1400-talet, även om de fick sitt fullständiga genombrott först under det följande århundradet, då Gustav Vasa genomdrev att de skulle tillämpas vid kronans gårdar, då också högadeln med Per Brahe och hertig Karl i spetsen hade övergått till dem, liksom även de bönder som nämndes i rättsprotokollen hade gjort. Detta var en förändring som underlättade livet för husbönderna eftersom tillgången på arbetskraft under året blev mer förutsägbar, inte

minst genom att eventuella förluster av arbetare vid mickelsmäss kunde ersättas under följande månader, då arbetsintensiteten i jordbruket ändå var relativt låg. Denna ökade flexibilitet jämfört med lagen avspeglas också i fördelningen av stämmodagarna över året, tydligt knutna till höstmånaderna samt till påsken (som inföll ett halvår efter mickelsmäss, den viktigaste stämmodagen). Större anpassning till individuella behov syns också i de ”halvomstunda” legostämmorna, som måste ha förhandlats fram utifrån husbondens specifika behov av arbetskraft, ”en halv dräng” varannan vecka snarare än en lejd för hela sommaren eller året. Den tidigmoderna legofolksinstitutionens helårslånga legostämma med mer flexibel startpunkt under senhösten stärkte därmed husböndernas position visavi legohjonen, som nu oavsett tidpunkt på året kunde få ett erbjudande om lega som de inte fick tacka nej till och som innebar att de bands till arbete hos husbonden under dubbelt så lång tid som under landskapslagarnas tid.

Legorov och vräkningar

Lagarnas behandling av vad som var laga stämmodagar och hur en legostämma skulle inledas var egentligen relativt kortfattad jämfört med de paragrafer som behandlade vad som skulle ske om legohjonet – av en eller annan anledning – lämnade husbonden i förtid. Låt oss inleda med att studera vad som gällde om legohjonet avvek från husbonden, något som (i vissa av lagarna) kallades för ”legorov”, en beteckning som måste förstås mot bakgrund av att legohjonet inte berövade husbonden någon lega (eftersom denna utbetalades först på stämmodagen) utan endast sig själv, den hyrde arbetaren.

Enligt flera av landskapslagarna inleddes arbetsrelationen mellan legohjon och husbonde i två steg, där det första var det muntliga avtal som behandlats ovan och det andra var en första måltid som åts i samband med att legohjonet påbörjade sitt arbete hos husbonden. Enligt Västgötalagarna kunde legomannen fram till dess att han gått i husbondens ”vist”, det vill säga intagit den första måltiden, fortfarande befria sig från arbetet genom att han med tolv män svor att ”jag fästes ej med dig och ingen stadga gjorde jag vid dig”, under förutsättning att han därtill hade två män som kunde vittna till sin fördel.⁷⁹ En liknande

bestämmelse fanns i Äldre Västmannalagen, enligt vilken legodrängen endast behövde sex män för att svära sig fri från påståendet att han hade tagit emot en fästepenning.⁸⁰ Även i Visby var det lättare att bryta legostämman före måltiden, vilket man fick göra om man kunde påvisa "rättmätig orsak" (*redelike scult*).⁸¹ Kunde man inte det skulle man i Visby betala en summa motsvarande hälften av den utlovade legan till husbonden, medan den som i Västergötland misslyckades med att svära eden skulle betala husbonden *hela* den utlovade legan. I Äldre Västmannalagen var istället ersättningen satt till det fasta beloppet tre öre, och lika stort var straffet för den västmanlänning som accepterade ett erbjudande, tog emot fästepenning och behöll den över en natt, men sedan ångrade sig och bar den tillbaka till husbonden.⁸²

Legorovet var enligt dessa lagar ett betydligt grövre brott om det begicks efter måltiden. I Visby fördubblades straffet så att legohjonet nu var tvunget att betala hela legan till husbonden (om han inte kunde hitta någon annan som var villig att arbeta i sitt ställe hela legostämman).⁸³ I Västergötland skulle legohjonet om det lämnade husbonden efter måltiden både bötfällas och dessutom betala hela den utlovade legan till husbonden,⁸⁴ och i Västmanland – där detta brott kallades just "legorov" – åtta- respektive fyrdubblades bötesbeloppet i de två redaktionerna av lagen.⁸⁵ Därtill saknades nu möjligheten att befria sig genom edgång, såväl i Västmanland som i Västergötland. Enligt Västgötalagarna skulle dessutom den som hyste ett legohjon som hade avvikit från sin husbonde dömas till böter om han inte biföll husbondens begäran om att återfå arbetaren.⁸⁶

Enligt de övriga Svealagarna, Upplandslagen, Södermannalagen och Hälsingelagen, spelade det däremot ingen roll om "legorovet" (som brottet även här benämndes) skedde före eller efter det att legohjonet hade gått "å mat och mål" hos husbonden. Oavsett vilket skulle legohjonet betala tillbaka fästepenningen (om han hade fått en sådan) och därtill så mycket i ersättning till husbonden som denne hade utlovat i lega.⁸⁷ Detsamma gällde i Östergötland, med undantag för att lagen där inte kände till någon fästepenning.⁸⁸ Hälsingelagen innehöll dock ett undantag för det fall att legohjonet lämnade husbonden av "nöd". Vad som avsågs framgår inte i lagen, men enligt motsvarande bestämmelse i Visby fick ett legohjon ostraffat lämna sin husbonde om han kunde bevisa att han var utsatt för

svält (*vorsmechtinge*), grova sår (*groue wunden*), oskäligen vrede (*quaden torn*) eller omätlig verbal eller fysisk misshandel (*mishandelinghe ouer mate mid worden oder mid daden*).⁸⁹ Troligen syftade Hälsingelagens "nöd" på liknande omständigheter. Om detta skedde hade legohjonet åtminstone i Visby dessutom rätt att få ut sin innestående lön.

Lagen bestraffade på motsvarande sätt den husbonde som bröt legostämman genom att "vräka" sitt legohjon i förtid.⁹⁰ Straffet, antingen i form av ett bestämt ersättningsbelopp eller annars i form av hela legan, var alltid detsamma som det motsvarande straffet för legorov.⁹¹ I Södermanland gav man emellertid husbonden först möjligheten att godvilligt återta legohjonet: för att någon ersättning skulle utbetalas krävdes nämligen att arbetaren först i två vittnens närvaro erbjöd sig att återvända.

I Uppland spelade grannarna en roll genom att de skulle vittna om vem som hade vållat att legostämman bröts (i fall där till och med detta var omstritt), eftersom husbönder i Uppland (och Hälsingland) endast kunde bestraffas om de vräkte sitt legohjon "utan sak".⁹² Återigen ger Visby stadslag exempel på vad detta kunde innebära: även i Visby skulle nämligen en husbonde som vräkte sitt legohjon i förtid betala ut hela legan om det inte skedde av "rättmätig orsak".⁹³ Exempel på sådana orsaker, då legohjonet alltså fick vräkas utan lön, var "skändlig brottslighet" (*scentlike scult*) som stöld (*dyue*), ringare lögner (*lesterlike löghene*) och "fördärvande av levande eller annat gods" (*vorderuinghe quickes oder anders godes*), liksom om legohjonet stannade ute om natten eller lämnade huset eller gården olåst. Därtill var det en rättmätig orsak om det uppdagades att en legokvinna varit gravid då hon lejdes. Om husbonden fick veta detta innan hon kom i hans bröd kunde han bryta legostämman utan att betala ut någon lön, men om hon redan hade flyttat in skulle hon få ut lega för de veckor hon hade arbetat. På motsvarande sätt skulle husbonden betala ut lega för den arbetade tiden också i andra fall när orsaken till vräkningen var ett "ej skändligt brott" (*vnscentlike sculd*), som att någon sagt emot husbonden (*wedersnak*) eller måttligt försummat sitt arbete (*matlike vorsyminge sines werkes*).

Rättsregler liknande de svenska rörande legorov och vräkning finns belagda från 1200-talet även i norsk och nordtysk lagstiftning. Enligt Frostatingslagen skulle den husbonde som vräkte sitt legohjon betala hela

den utlovade legan, och lika mycket skulle legohjonet betala husbonden om det bröt legostämman.⁹⁴ Därtill skulle även den som tog emot ett legohjon som avvikit från sitt arbete betala husbonden ersättning motsvarande legan (ifall han kände till att legohjonet hade lämnat sin tjänst), en bestämmelse motsvarande Västgöotalagarnas. Enligt Gulatingslagen behövde det legohjon som vräktes från sin husbonde erbjuda sig – så som i Södermanland – att återvända till arbetet i två vittnens närvaro.⁹⁵ Först om husbonden då vägrade att ta tillbaka legohjonet dömdes han till böter och till att betala ut hela legan, samt dessutom ersättning för den kost som legohjonet skulle ha fått under resten av legostämman. På motsvarande vis skulle ett legohjon som avvek i förtid både böta och betala hela den utlovade legan till husbonden, däremot inte någon ersättning för kosten.⁹⁶

Även tyska lagar innehöll under 1200-talet bestämmelser om vräkning och legorov som motsvarade de svenska. Enligt Rigas äldsta stadslag skulle husbonden (*dominus*) betala ut hela legan om han vräkte sin tjänare (*seruiens*), och denne skulle å sin sida betala så mycket som han hade blivit lovad om han lämnade husbonden i förtid.⁹⁷ Motsvarande bestämmelse ingick i den hamburgska stadsrätten från 1270: om en husbonde (*Man*) vräkte (*vordriff*) sin dräng eller piga (*Knecht/Magd*) skulle han betala ut hela den utlovade lönen (om han inte kunde bevisa legohjonets ondska, *Bossheit*), medan en dräng eller piga som gick från sin husbonde *mit Mutwillen* i förtid skulle betala tillbaka vad han eventuellt redan hade fått och därtill så mycket som han blivit lovad för hela året.⁹⁸ Dessa bestämmelser gällde enligt Sachsenspiegel också på den tyska landsbygden.⁹⁹ Enligt Lübecks stadsrätt (från 1294) gällde dock att den tjänare som lämnade sin husbonde i förtid endast behövde betala honom hälften av de penningar (*gheldes*) som han hade blivit lovad för legostämman,¹⁰⁰ medan den yngre Rigarätten från samma tid menade att legohjonet skulle ersätta husbonden med hela legan men att det, om det blev vräkt, hade rätt till ersättning motsvarande dubbla lönen.¹⁰¹

De norska och nordtyska exemplen visar att principerna för hur legostämman skulle hållas och hur den husbonde eller det legohjon som bröt mot dem skulle ersätta den andra parten var likartade över stora delar av norra Europa. Genomgående var ersättningen knuten till legan, oftast genom att hela den utlovade beloppet skulle ersättas,

ibland i kombination med böter. En annan princip som gick igen från Trøndelag och Hälsingland till Hamburg och Riga var att lagstiftningen var utformad så att bägge parter straffades med lika höga ersättningskrav. I praktiken drabbade dessa ersättningskrav givetvis legohjonet mycket hårdare: medan husbonden kom undan med samma belopp som han ändå skulle ha betalat på stämmodagen, var legohjonet legohjon just därför att det var fattigt och inte hade någon möjlighet att ersätta husbonden. Det gick därmed inte att köpa sig fri från arbete som legohjon.¹⁰²

I den äldre landslagen kombinerades bestämmelser rörande legostämman från Upplands- och Södermannalagarna.¹⁰³ Oavsett om ett legohjon bara hade tagit emot fästepenning eller om det redan hade gått ”å mål och mat” hos husbonden skulle det återbetala fästepenningen och därtill ersätta husbonden så mycket lega som hade utlovats. Om istället husbonden vräkte legohjonet ”utan sak” skulle detta först i två vittnens närvaro erbjuda sig att återvända. Först om husbonden då vägrade att återta sitt legohjon dömdes han att utbetala hela legan. Detsamma gällde enligt stadslagen,¹⁰⁴ och reglerna fördes oförändrade vidare i den yngre landslagen.¹⁰⁵ De återfinns även i Karl IX:s gårdsrätt 1590,¹⁰⁶ och inte heller i det Rosengrenska förslaget till revidering av landslagen ansågs reglerna behöva förändras.¹⁰⁷

I mitten av 1300-talet infördes emellertid en nyhet i stadslagen, nämligen att husbonden och legohjonet hade en ömsesidig skyldighet att berätta för varandra en månad före stämmodagen om de ville att legostämman skulle förnyas eller inte.¹⁰⁸ Den enda andra medeltida lag som innehöll motsvarande bestämmelser om varsel var Visby stadslag, vilken skilde mellan om legostämman var ett halvår lång (då skulle varslet ske senast fyra veckor innan stämmodagen) eller om den var på ett helt år (då skulle också varseltiden vara dubbelt så långt, åtta veckor).¹⁰⁹ Oavsett vilket skulle varslet ske i vittnens närvaro. Hertig Karl, som utgick från att legostämman var ett helt år lång, stadgade i sin gårdsrätt att ett legohjon ”om han åstundar orlov, må han ett fjärdingsår tillförne uppsäga sin tjänst”, vilket innebar en ännu längre varseltid.¹¹⁰ När eller om husbonden behövde varsla legohjonet sades inte, inte heller vad som skulle ske om legohjonet inte varslade husbonden i tid. I gårdsrätten påpekade hertigen dock samtidigt att ingen fick ”tvinga någon till tjänst utöver bestämd tid”, en fråga som han ett decennium tidigare också hade

uppmärksammat i ett brev till sin moster Märta, vilken förmanades att inte tvinga någon att ”utfästa tjänst” längre än legostämman ”som lag förbjuder”.¹¹¹ Hertigen verkar snarare ha ansett att det var ett problem att husbönder tvingades legohjon att stanna kvar i tjänsten efter stämmodagen än att legohjon vräktes i förtid. Ovan stötte vi på ett sådant fall med en bondson som skulle tjäna hos en adelsman ”allenast till Mickelsmäss” men som sedan genom våld tvingades kvar i tre veckor ”över sin rätta stämmodag”.¹¹² Möjligen kan vi här ana uppfattningen att legohjon, som mot slutet av 1500-talet allt oftare lejdes för ett helt år, hade ovillkorlig rätt att om det så önskade vid stämmodagen byta husbonde, under förutsättning att denne varslats i tid.¹¹³

Twister rörande legorov

Låt oss nu se hur tvister rörande i förtid avbrutna legostämmor hantearades i det trettiotal fall som finns belagda i rättsprotokoll från slutet av 1400-talet och framåt. Av dessa rörde nästan alla legohjon som lämnat husbonden i förtid.¹¹⁴ En liten del av dessa (10 procent) rörde legohjon som hade tagit emot fästepenning men som sedan ändå vägrade att arbeta hos husbonden. De dömdes alla – i enlighet med lagen – att ersätta husbonden motsvarande hela legan, även om parterna i ett fall (i Östergötland 1592) enades om att sänka ersättningen till fem mark.¹¹⁵ I de flesta fall hade legohjonet emellertid begått legorov genom att lämna ett redan påbörjat arbete. Av de legohjon som enligt protokollen dömdes för detta skulle närmare 60 procent betala hela den utlovade legan till husbonden, medan 15 procent gavs valmöjlighet att antingen återvända till husbonden för resten av legostämman eller annars betala den utlovade legan. Någon gång dömde rätten helt enkelt att husbonden skulle ta tillbaka sin dräng.¹¹⁶ Endast i ett fall (i Närke 1545) efterskänkte rätten ersättningen helt, även om man då samtidigt påpekade att drängen inte skulle få någon lön för den tid han hade arbetat.¹¹⁷ Saköreslängderna gör tydligt att legofolk därtill ofta tvingades betala böter till kronan då de dömdes för legorov. Vid gruvan i Sala kunde de dessutom ännu vid mitten av 1500-talet straffas genom att i enlighet med bergsprivilegierna bli satta i ”kistan”, vilken man måste betala ½ mark för att bli utsläppt ur.¹¹⁸

Om legohjonet trotsade domen genom att inte ersätta husbonden kunde det vid ett följande ting dömas till ytterligare böter, vilket skedde i Satakunda 1552.¹¹⁹ I ett par fall bestraffades brytandet av legostämman än hårdare. Drängen Klaus i Stockholm hade 1487 benådats för ett dråp han hade begått under förutsättning att han inte bröt sin legostämma hos Gert målare, vilken hade lovat att betala drängens skuld till offrets arvingar.¹²⁰ Mickel livländare dömdes till och med till hängning 1573 efter att lämnat sin tjänst i förtid eftersom han skriftligen hade förbundit sig att antingen stanna i tjänsten eller annars låta sig dömas till döden.¹²¹ I båda dessa fall, som visserligen utgör sällsynt hårda undantag, hade drängen alltså benådats från en dödsdom under förutsättning att han arbetade hos en viss husbonde utan att avvika – han var med andra ord villkorligt dödsdömd till legohjon.

Endast ett par fall i vilka legohjon anklagades för att ha brutit legostämman slutade med frikännande. Också i dessa fall förelåg särskilda omständigheter. I det första fallet klagade 1591 Håkan i Östergötland över att hans dräng Anders Persson hade gått från honom i förtid (därför att han inte drog jämnt med husbonden) och istället börjat arbeta för kronan.¹²² Fallet borde enligt lagen (och enligt den praxis som vi nyss såg var gällande under 1500-talet) ha inneburit att drängen dömdes att återvända till arbetet eller betala ersättning till husbonden. Det faktum att Anders hade avvikit för att arbeta just för kronan medförde emellertid att rätten dömde honom ”fri för det som lag samtycker”, men man tillade att om drängen sedan skulle ta tjänst hos någon annan så skulle ”lagen fullföljas”. Kronans arbetskraftsbehov trumfade alltså lagen. Det andra fallet rörde en Tord Bengtsson, vilken – också han i norra Östergötland i början av 1590-talet – anklagades av sin husbonde, kammarskrivaren Anders Svensson, för att ha brutit legostämman.¹²³ Tord berättade då att han hade fängslats med handklovar och tvingats tacka ja till tjänsten innan han släpptes loss. När husbonden sedan vägrade att ge honom mat rymde han ur tjänsten för att överleva. Rätten ansåg att eftersom han ”trugats och lockats” att ta tjänst var han inte ”lagligen stadd” och han frikändes därför från anklagelsen om legorov. Frågan om Tord hade haft rätt att lämna husbonden på grund av svälten, av den ”nöd” som nämndes i bland annat Hälsingelagen (men däremot inte i landslagen), lämnades därför obesvarad.

Ibland gjorde husbonde och legohjon upp i godo om att avbryta legostämman i förtid. Sådana ärenden borde visserligen aldrig ha nått in i protokollen, men någon gång finns en notering om att en husbonde inte ville åtala ett legohjon som hade lämnat honom.¹²⁴ Utomrättsliga källor till konflikter rörande legostämman är också de sällsynta. I ett par penitentiärbrev, brev till påven vari en kyrkans man förklarade hur han hade syndat och bad om förlåtelse för att kunna återgå i arbete, framgår att två präster (på 1470-talet respektive 1511) krävde att deras drängar, som hade lämnat sina husbönder i samband med sina giftermål, skulle återvända och arbeta hela legostämman.¹²⁵ Prästerna verkar dock inte ha använt sig av tinget, utan vände sig istället direkt till drängarna, något som i båda fallen slutade med att drängarna dräptes – i självförsvar då drängarna angrep, åtminstone om man får tro husböndernas berättelser.

Trots att lagstiftningen var reciprokt utformad har jag endast hittat ett enda fall där en husbonde dömdes att betala sin piga så mycket som han hade lovat henne i lega för att ha vräkt henne före stämmodagen.¹²⁶ Eftersom det inte finns någon anledning till att denna typ av tvister skulle ha nedtecknats i protokollen eller saköreslängderna mer sällan än den andra, var det åtminstone under 1500-talet extremt sällsynt att ett legohjon drog sin före detta husbonde inför tinget för att få ersättning för vräkning. Om orsakerna till detta kan vi endast spekulera. En anledning kan förstås ha varit att vräkningar verkligen var sällsyntare än legorov, därför att husbonden sällan hade anledning att göra sig av med ett legohjon i förtid utan skäl medan det tvärtom kunde finnas goda skäl till att en dräng eller en piga ville fly bort från en våldsam husbonde. Därtill kommer att legohjon av olika skäl kan ha haft svårigheter att driva ett mål mot husbonden i rätten, exempelvis därför att medan legohjonet av lagen ålades att först återvända till husbonden tillsammans med vittnen och erbjuda honom sitt arbete åter, var husbonden i sin fulla rätt att driva bort hjonet om det fanns ”sak” mot det. Om ”sak” definierades brett, som i Visby, kunde det i värsta fall istället hända att husbonden anklagade legohjonet för stöld eller okvädningsord. Legohjon kunde också välja att inte föra sin sak inför tinget därför att domarna hade samma sociala ställning som husbonden, antagligen själva hade legofolk och därför kunde misstänkas vara partiska till husbondens fördel. Slutligen kan det inte heller uteslutas att husbonden i kraft

av sin långt bättre ekonomiska ställning hade möjlighet att sluta en överenskommelse med legohjonet utanför tinget (och därmed utanför de skriftliga källornas ljus) genom att till exempel erbjuda ersättning enbart för den redan arbetade tiden.

När någon begick ”legorov” kunde husbonden agera på olika sätt. Han kunde låta saken bero utan åtgärd och nöja sig med att legohjonet åtminstone gick miste om den intjänade lönen. Han kunde också vända sig till tinget för att kräva skadestånd motsvarande hela legan eller för att kräva att legohjonet tvingades tillbaka till arbetet, vilket är det handlingssätt som framkommer i rättsprotokollen. Vid tinget kunde han även anklaga andra personer för att ha lockat bort legohjonet, något som också det var straffbart (vi återkommer strax till detta). Slutligen kunde husbonden utan tingets inblandning använda våld för att föra tillbaka sitt legohjon (vilket studeras i det därpå följande avsnittet). Legohjonets handlingsmöjligheter vid vräkning var däremot mycket begränsade. Det kunde (i vittnens närvaro) vädja till husbonden om att få återvända och det kunde stämma husbonden inför tinget för att få ut sin lega, men som vi sett ovan skedde detta åtminstone under 1500-talet ytterst sällan. Däremot fanns det inget sätt att tvinga husbonden att ta ett fördrivet legohjon till nåder, om det nu hade velat det.

Lockande

I mitten av 1300-talet infördes i stadslagen ett förbud mot att ”locka” någon annans legohjon att lämna sitt arbete.¹²⁷ Den som anklagades för detta kunde fria sig genom tre mäns ed, eller annars (om det fanns två vittnen till lockandet) dömas till böter på tre mark, och lika mycket skulle det legohjon som ”sig locka låter” betala. I landslagen infördes motsvarande bestämmelse i mitten av 1400-talet, med den skillnaden att det lockade legohjonet inte skulle betala några böter utan istället föras tillbaka till husbonden.¹²⁸ I Stockholm kungjordes i ett burspråk 1482 att ingen fick anställa en tjänstepiga utan att ha pigans tidigare matmoders tillåtelse (”minne”),¹²⁹ och denna bestämmelse fanns även med i de utdrag ur stadens ”gamla statuter” som trycktes 1575: ”ingen leje annan mans dräng eller piga, utan [att] han [först] spör deras matfader eller matmoder till”.¹³⁰ I mitten av 1500-talet infördes även på Gotland

ett förbud mot att ”förkränka eller förlocka andras tjänstefolk”, också där ett brott belagt med tre marks böter.¹³¹ Vid samma tid skrev kung Gustav till fogdarna runtom i riket att det var förbjudet att ”avspänna eller locka” ifrån någon hans tjänstefolk,¹³² medan förslagen på revideringar av landslagen i början av 1600-talet båda höjde bötesbeloppet för den som lockade bort en annans legohjon.¹³³

Förbudet mot att locka en annans tjänare syftade till att minska konkurrensen om arbetskraften husbönder emellan genom att minska legohjonets möjligheter att ställa två husbönder mot varandra, något som var särskilt viktigt på grund av den kraftiga befolkningsminskningen under senmedeltiden. Det legitimerades genom hänvisning till Bibeln. Enligt Katekesen 1567 löd nämligen det tionde budordet: ”Vi skola frukta och älska Gud, så att vi icke draga, locka eller tubba ifrån vår nästa hans hustru eller tjänstefolk etc. Utan hellre hjälpa till att de må bliva [kvar] och göra vad de äro pliktiga.”¹³⁴ Den som lockade en annans legohjon hotades därför inte bara av världsligt straff utan också (med Katekesens ord) av att ”Gud hotar att vilja straffa alla dem som denna buden överträda, därför skola vi frukta för hans vrede, så att vi icke bryta emot hans bud”, medan den som höll budorden lovades Guds nåd och godhet.¹³⁵ Med denna religiösa tolkning är det lätt att förstå att man mot slutet av 1500-talet såg allvarligt på brottet att locka någons legohjon och hur kriminaliserandet av lockandet motiverades först i städerna och sedan på landsbygden under 1300- och 1400-talen.

Vad det mer precist innebar att ”locka” ett legohjon från dess husbonde framgick dock inte av vare sig stadslagen, landslagen eller Katekesen, utan förutsattes vara allmänt känt. En möjlig innebörd framgår av en paragraf i Visby stadslag, enligt vilken den som mot husbondens vilja ”för tidigt” lejde hans legohjon skulle böta lika mycket som legohjonets hela lega.¹³⁶ Det var med andra ord olagligt att erbjuda en annan persons legohjon lega innan husbonden och legohjonet vid varseltidpunkten hade samtalat om en eventuell fortsättning av legostämman. Detta indikerar en koppling mellan bestämmelsen om varsel och förbudet mot lockande även i den svenska stadslagen. Denna uppfattning blev än striktare under sent 1400-tal, åtminstone i Stockholm, där man var tvungen att först få tillåtelse av ett legohjons nuvarande husbonde eller matmoder för att få erbjuda det lega. 1496 dömdes faktiskt en piga i staden till böter för

att hon hade tagit emot fästepenningar utan sin matmoders tillåtelse ("orlov").¹³⁷ Att det var förbjudet att "draga, locka eller tubba" innebar därför, åtminstone så som det tolkades i Stockholm, att husbonden alltid hade rätt att behålla sitt legohjon för en ny legostämman om han så önskade. Endast om han (vid varseltidpunkten) meddelade att legohjonet var fritt (att det fick "orlov") kunde det lagligen tala med någon annan om arbete under en ny legostämman.

I rättsprotokollen finns omkring 25 fall från 1450-talet och framåt rörande personer som anklagades för att ha lockat en annans legohjon, därtill finns i saköreslängderna ytterligare 15 fall.¹³⁸ Ibland svor sig den anklagade fri från beskyllningen, vilket i 1400-talets Arboga skedde genom stadslagens tremannaeder medan det krävdes hela tolv män på Öland 1547 respektive tolv kvinnor i Strängnäs 1568.¹³⁹ Oftast (i 70 procent av domböckernas fall) dömdes dock den som hade lockat eller "tubbat" (ett verb som vi känner igen från Katekesen och som användes i Svealand åtminstone från 1530-talet och framåt) till böter på lagenliga tre mark, i några fall till högre summor utan vidare kommentar. Trots att stadslagen fastslog att även legohjonet skulle bötfällas finns endast en notering om att så skedde, utöver att pigan i det fallet (i Jönköping 1534) dessutom ålades att betala husbonden hela legan i ersättning.¹⁴⁰ Kanske var det vanligare att legohjonet tvingades återvända till husbonden istället för att betala böter, vilket var vad landslagen stadgade. Det nämndes emellertid bara två gånger i protokollen, och i det ena av dessa (i Västmanland 1585) gavs den som lockat bort en piga valet att antingen skaffa tillbaka henne eller annars se till att en annan piga snarast kom i husbondens tjänst.¹⁴¹ Möjligen dömdes legohjonen istället för att ha "lovat två husbönder tjänst", ett brott som inte fanns beskrivet i lagen men som enligt saköreslängderna bestraffades med böter (samt, vid Salberget, dessutom med inlåsning i kistan).¹⁴² Eftersom de flesta av dessa legohjon beskrevs som redan tillhörande en husbonde ("Lasse Klemetssons dräng") var det antagligen så att de försökte byta husbonde men att rätten ansåg att de redan hade lovat sin nuvarande husbonde att förlänga legostämman. Den presumtive nye husbonden dömdes dock inte för lockande, utan i dessa fall föll hela skulden för det inträffade på legohjonet. Endast i ett fall är det tydligt att det snarare faktiskt rörde sig om ett försök till bedrägeri från legohjonets sida, då

en dräng i Simtuna härad i Västmanland 1543 lovade sitt arbete till ”tre eller fyra män i sänder”.¹⁴³

Det religiöst sanktionerade förbudet mot att locka en annans legofolk innebar, från att det i mitten av 1300-talet infördes i städerna och ett knappt sekel senare på landsbygden, att husbondens rätt till sitt legohjon gentemot andra presumtiva husbönder stärktes. Samtidigt stärkte det också husbondens ställning visavi sitt legohjon, som hotades av böter om det tog kontakt med någon presumtiv ny husbonde utan att först ha fått sin nuvarande husbondes tillåtelse genom att denne (vid den lagliga varseltidpunkten) uttryckt att han inte längre önskade behålla legohjonet. Även om husbonden i teorin inte fick behålla legohjonet längre än till stämmodagen och även om legohjonet kunde varsla om att det inte längre ville bli kvar hos husbonden, hade rätten att endast vara bunden till husbonden ett halvår i taget därmed i praktiken blivit en chimär. Dessutom var legohjon enligt lagen tvungna att acceptera husbondens erbjudande om en ny legostämma. Om ett legohjon ville avsluta arbetsrelationen och komma bort från husbonden återstod därför endast att försöka rymma. Hur gick det då till när ett legohjon bröt legostämman genom att fly bort från sin husbonde, och vilka medel kunde husbonden i så fall ta till för att återfå förrymda legohjon?

Rymningar

Vi har redan sett exempel på ett medel som en husbonde enligt lagen kunde ta till om hans legohjon rymde, nämligen de böter som riktades mot legohjonet och mot den som skyddade eller försvarade ett förrymt legohjon.¹⁴⁴ Från och med mitten av 1300-talet fick husbönderna lagstöd också för mer våldsamma handlingssätt. Som vi såg ovan gav kung Magnus bergslagerna privilegiet att kungens fogde kunde spärra in den som inte accepterade ett erbjudande om lega till dess att han eller hon ”vill[e]” arbeta.¹⁴⁵ Därtill fick alla husbönder inom bergslagerna rätt att med våld ”återtaga uppå berget, var han kan finnas” den man eller kvinna som bröt legostämman. Om någon tredje part då försökte försvara rymlingen skulle både de skador som husbonden åsamkade denne och de skador som det bortrymda legohjonet fick vara ”ogilla”, medan däremot de skador som åsamkades husbonden och dem som

var tillsammans med honom skulle straffas med dubbla böter. Kung Magnus såg alltså framför sig våldsamma sammanstötningar mellan å ena sidan husbonden och de män som denne hade tagit med sig för att skaffa tillbaka sin förrymde arbetare och å andra sidan de personer som försökte beskydda legohjonet.

Dessa privilegier bekräftades av kung Albrekt 1368, liksom av Karl Knutsson 1464 och Gustav Vasa 1534.¹⁴⁶ Motsvarande rätt att återta förrymda legohjon med våld gavs husbönder även utanför bergslagerna genom den yngre landslagen i mitten av 1400-talet.¹⁴⁷ Den fogades där till en äldre bestämmelse om förrymda straffarbetare och löd att samma lag som gällde för dem skulle gälla för legofolk som ”bortlöp[te]” innan stämmodagen.¹⁴⁸ Detta innebar att husbonden hade rätt att antingen återta sitt legohjon där han kunde (med undantag för om det sökt tillflykt i en kyrka eller i ett kloster) eller annars vända sig till ”kungens man”, länsmannen eller fogden, för handräckning.¹⁴⁹ Alla skador som drabbade legohjonet var ogilla med undantag för dråp, som skulle ersättas med hälften av en vanlig bot.¹⁵⁰

Till detta kan läggas att Johan III 1583 sände ut en uppmaning till alla rikets bönder att de skulle ta fast drängar som inte kunde bevisa ”vem han tillhör och vem han tjänat haver eller ifrån sin husbonde skild är”.¹⁵¹ Dessa skulle överlämnas till fogden, och om de hade lämnat husbonden innan stämmodagen eller gått ifrån honom ”med ominne” – det vill säga utan att ha fått husbondens tillåtelse att söka annat arbete – skulle de sättas i arbete vid kronans gårdar eller skickas till gruvan i Sala för arbete ”till dess han hämtas tillbaka utav den han tjänat har”. Den bonde som undandolde en förrymd legodräng eller själv lejde honom skulle bötfällas, vilket även gällde den förrymde arbetaren.

Sedan mitten av 1300-talet kunde alltså husbönder med våld föra tillbaka förrymda legohjon, tidigast i bergslagerna men från mitten av 1400-talet även i resten av landet. På detta sätt kunde en husbonde med stort våldskapital agera direkt utan att behöva blanda in tinget, eller annars vända sig till kronans män för handräckning. Detta verktyg bör främst ha kommit till användning i de fall då legohjonet sökt skydd hemma hos någon i närområdet, men på 1580-talet införde kung Johan ett angiverisystem som syftade till att också ta fast sådana legohjon som rymde långt bort från husbonden.

Faktiska rymningar

Det finns endast ett par källor, bägge från 1500-talet, som kan användas för att studera hur vanligt det var att legofolk rymde. Den ena är de räkenskaper som fördes vid sätesgården Nynäs åren 1527–1530. Under dessa år nämns sammanlagt 88 legohjon (inklusive gårdens fiskare) i räkenskaperna, varav totalt nio – det vill säga ungefär 10 procent – uppgavs ha rymt från gården före sin stämmodag.¹⁵² Räkenskaperna visar att även om rymningen innebar att legohjonet förlorade den utlovade legan kompenenserade många detta genom att stjäla med sig diverse föremål från gården: två drängar som rymde stal med sig varsin yxa, medan en tredje man tog med sig en oxhud och två kjortlar. Legohjonen rymde såväl i början som mot slutet av sina legostämmor: ett par drängar, lejda vid midfastan, rymde tillsammans vid valborg (1/5) efter bara ett par månaders arbete.¹⁵³ Drängen som stal oxhuden och kjortlarna hade påbörjat sin helårslegostämma vid Birgitta (7/10) men rymde efter ett knappt halvår vid vårfrutiden (25/3), medan Stor-Niku, en av de två drängar som stal yxor, rymde från Nynäs i slåttertiden när han hade arbetat nästan ett helt år och bara hade någon månad kvar till sin stämmodag, Karin (2/8). Vi kan därmed konstatera att åtminstone dessa fem rymde från Nynäs under våren eller början av sommaren, under den årstid då det var enklare att fly till fots och överleva utomhus.

Den andra källa som kan användas för att undersöka hur vanligt det var att legohjon rymde är ett par förteckningar från 1552 respektive 1557 över arbetare som ”löpte” bort från kronans gårdar i Västerås stift.¹⁵⁴ Vid Västerås slott, där det vid denna tid fanns drygt 40 legohjon, rymde en piga och fyra drängar under 1552 (varav det särskilt antecknades att en, Olof Andersson, passade på att ”följ[a] marknadsfolket om Mormäso”, det vill säga gav sig av när den stora skaran besökare lämnade staden efter den årliga marknaden i september).¹⁵⁵ Detta kan jämföras med att åtta drängar och fem pigor detta år fick orlov från tjänsten ”för sjukdom eller oduglighet”, medan hela 27 drängar och 11 pigor dog under höstens epidemi (vartill en dräng, Jon västgöte, vid samma tid slutade sitt arbete genom halshuggning). Enligt listan från 1557 rymde det året tre legodrängar (Sven Larsson, Olof Jonsson och Mårten Lukasson), medan två lämnade arbetet med orlov och en drunknade. Från kronans övriga

gårdar i stiftet, vilka alla var betydligt mindre än slottet, saknas uppgifter från 1552, medan under det senare året endast en oxdräng från Västra Silverberget rymde från sitt arbete, en gård där det enligt räkenskaperna vid denna tid fanns nio ”gruve- och gårdsdrängar”.¹⁵⁶

Uppgifterna från Nynäs och Västerås visar att runt 10 procent av legodrängarna årligen rymde från de storgårdar för vilka vi har källor. Även om underlaget är litet finns inget som antyder att fogdarna i Västerås eller på Nynäs ansåg att detta var något anmärkningsvärt jämfört med andra storgårdar under 1500-talet. Det faktum att rymmande legohjon återkommande uppmärksammades av kungamakten under 1500-talet talar också för att rymningar måste ha varit relativt vanliga. Att detsamma antagligen var fallet redan i början av 1400-talet framgår av en mirakelberättelse enligt vilken en dräng som tjänade Nils Bosson (Natt och Dag) 1418 sattes i stocken till dess att han lovade att stanna i tjänsten därför att fogden misstänkte att han ville rymma (*occultu recessu*).¹⁵⁷ Inte bara bojor utan därtill också femton vakthundar nämns i en mirakelberättelse om hur en Herman Persson mirakulöst lyckades fly från husbonden på Opensten i Västergötland 1422, trots de medel som användes för att hindra arbetarna från att lämna borgen.¹⁵⁸

Förutom sådana rent fysiska hinder försvarades rymningen från husbonden av det faktum att legohjonet där hade sin bostad, sin försörjning och alla sina ägodelar. Rymningsförsöken föll ibland illa ut just därför att legohjonet inte hade någonstans att ta vägen. En piga som rymde från sin matmoder Margit på Norrmalm 1591 hamnade bland de fattiga tiggarna utanför slottet i Stockholm.¹⁵⁹ Där hittades hon efter några dagar av matmodern, som sade åt henne att följa med hem. Hellre än att återvända kastade sig pigan under promenaden över bron till Norrmalm ned i strömmen så att hon omkom under ett kvarnhjul. Dog gjorde även en dräng i Finland som en vinternatt 1476 av rädsla för mer aga rymde ut genom husbondens fönster och frös ihjäl utanför huset,¹⁶⁰ liksom den tavastländske drängen Henrik, vilken omkring 1580 rymde från sin husbonde efter bara åtta dagar.¹⁶¹ När Henrik under flykten kom fram till en strand byggde han sig en liten flotte för att komma över vattnet, men därefter gick något på tok. När hans förruttnade kropp långt senare hittades av några fiskare var den så illa åtgången av vilda djur att han endast kunde identifieras genom kläderna.

I andra fall verkar rymningen ha varit mer välplanerad. En dräng som 1586 rymde från sin husbonde i Uppland levde under flera veckor genom att stjäla mat ur visthusbodarna i socknen, bara så mycket som han behövde, innan han fasttogs och fängslades.¹⁶² Kanske hade han tänkt att så småningom bege sig över havet hem till Finland, där han var född. Det planerade i varje fall fyra drängar som rymde tillsammans från Tynnelsö i Södermanland 1528, men som fasttogs och avrättades innan de hunnit så långt.¹⁶³ På 1550-talet klagade kungen över att de legohjon som han försökte skeppa över från den östra riksdelen rymde genom att muta sjömännen.¹⁶⁴ Den som lyckades fly långt bort hade sannolikt bättre chans att lyckas undkomma husbonden för gott. En piga som löpte från sin husbonde i Arboga 1484 iakttogs under de följande åren i både Västerås och Vadstena men infångades veterligen aldrig,¹⁶⁵ och i Stockholms tänkeböcker nämns mot slutet av 1500-talet ett par gånger pigor som hade rymt flera år tidigare men vars vistelseorter var okända för både husbonden och myndigheterna.¹⁶⁶ Två drängar som rymde från Venngarn 1552 begav sig till arbete vid Salberget,¹⁶⁷ fem drängar som tvärtom rymde bort därifrån 1566 lät sig värvas som knektar,¹⁶⁸ medan hela åtta drängar som rymde från Qvidja utanför Åbo 1556 seglade iväg till Reval och begav sig vidare in i Livland, där de fängslades men sedan lyckades rymma tillbaka till Finland igen.¹⁶⁹ Också en dräng som rymde från änkedrottningens Strömsholm 1583 begav sig nog iväg på en längre resa, eftersom han lät skära av sig håret så att han inte skulle bli igenkänd och fick hjälp att skaffa sig ett falskt pass.¹⁷⁰

Grupper av legodrängar hjälptes alltså ibland åt för att tillsammans rymma från storgårdar med många arbetare. Ibland fick legohjon istället hjälp att rymma av någon utomstående person, något som beivrats alltsedan Västgötalagens 1200-tal. När en prästs dräng 1512 rymde från husbonden hem till en granne försvarade både denne och hustrun drängen med ord och gärningar,¹⁷¹ och när en ung dräng rymde på 1560-talet från sin husbonde, frälsemannen Erik Jönsson, hem till sin moster och hennes make Lasse, försvarade dessa honom när husbonden kom efter.¹⁷² Det finns också flera exempel på människor som hjälpte legohjon som rymt från arbete vid kronans gårdar genom att gömma dem. Lille Per i Uppland lät 1548 en dräng som rymt från Svartsjö gård bo hos sig i tre nätter,¹⁷³ Jöns tavast gömde 1552 två legodrängar hemma

hos sig som hade rymt från Väsby gård,¹⁷⁴ en dräng som 1572 rymde från Kumo gård i Satakunda fick hålla sig gömd (och arbeta) hela sommaren hos en bonde i grannsocknen,¹⁷⁵ medan knekten Per Eriksson hjälpte den ovannämnde drängen som rymde från Strömsholm att skära av sig håret och skaffade fram det falska passet.¹⁷⁶ Orsaken till att vi känner till dessa fall är emellertid att det inte var riskfritt att hjälpa förrymda legohjon. Knekten undslapp med tre marks böter för att ha tubbat drängen från änkedrottningen,¹⁷⁷ lille Per och Jöns tavast dömdes till fem marks böter per undangömd dräng, medan bonden i Satakunda dömdes till hela 40 marks böter och till att själv arbeta utan ersättning på gården under motsvarande tid som han hade gömt drängen, därför att han hade brutit mot ett av fogden utfärdat förbud att hjälpa kronans förrymda arbetare. (Hur vanligt måste det inte ha varit att legofolk avvek från gården för att fogden skulle ha behövt utfärda ett sådant förbud!) Lasse och hans hustru drabbades än värre, då Erik Jönsson ”hemsökte” dem ”med hugg och slag” av bland annat ett knävelspjut så att de blev både blodiga och såriga. Lasse klagade visserligen över detta till kronans ämbetsmän, men i själva verket hade Erik Jönsson laglig rätt att handla så som han gjorde, och hur det sedan gick med saken är inte känt.¹⁷⁸ Allra värst ut råkade dock den gode grannen som försvarade den förrymde drängen 1512: prästen slog ihjäl honom med en käpp. För detta borde prästen enligt lagen ha dömts till halv mansbot; han hade visserligen rätt att utöva våld mot grannen som försvarade drängen, men inte att dräpa honom. Vad som verkligen skedde får vi aldrig veta eftersom det inte finns några rättsprotokoll bevarade från 1510-talet.

Om inte husbonden själv ville försöka återta sitt förrymda legohjon med våld, så som den ovannämnde prästen och frälsemannen Erik Jönsson gjorde, kunde han enligt lagen istället be kronans ämbetsmän om handräckning. Det tidigaste kända exemplet på detta är från 1460-talet, då prästen Ericus Olavi i Noraskoga bad fogden att denne skulle tvinga (*compelli*) bonden Sven att föra prästens förrymda piga åter till husbonden.¹⁷⁹ När fogden i sällskap med sina knektar begivit sig hem till Sven gick det sedan inte bättre än att en av hans män slog bonden i huvudet med ett armborst så att denne avled. (Även detta borde ha sonats med halv mansbot – allt vi vet är dock att prästen ansåg att han var medskyldig till Svens död och därför skrev och bad påven om

förlåtelse.) Nästa kända fall är från 1507, då riksföreståndaren Svante Nilsson befallde en fogde att gripa en legodräng som rymt från sin husbonde i Tumbo i Södermanland och "näpsa" honom för att han hotat att bränna ned husbondens gård.¹⁸⁰ Även senare under 1500-talet var kungamakten personligen inblandad i att tillfångata legohjon. Kung Gustav beordrade 1552 en fogde att ta fast och föra tillbaka två drängar som hade rymt från fru Kristina Gyllenstiernas gård Venngarn,¹⁸¹ fogden vid Väsby gård i Västmanland skrev 1566 till kung Erik och bad att denne skulle se till att de fem drängar som rymt från gården och tagit värvning som knektar skulle återföras för att "andra icke måtte taga tillfälle därav och löpa sin kos" (det vill säga låta sig inspireras av möjligheten att gå ut i det pågående kriget mot Danmark hellre än att arbeta som legohjon),¹⁸² och 1579 skrev grevinnan Märta Leijonhufvud till sin systerson, hertig Karl, och beklagade sig över att de tjänare hon skickat ut för att "uppspana" och "hämta igen" rymda legohjon inte fick den handräckning hon önskade av fogdar och länsmän, vilket hertigen då befallde dem att genast ge henne.¹⁸³ (Hertigen påpekade dock att Märta och hennes fogdar inte fick tvinga någon att stanna kvar efter stämmodagen eller "räfsa" legohjonen för deras brott utan att först föra dem till tinget, vilket antyder vad han ansåg hade orsakat att grevinnans legofolk rymt bort.)

Även om kungarna under 1500-talet ibland engagerade sig personligen i frågor om förrymda legohjon från kronans eller högadelns gårdar, kan de allra flesta fall aldrig ha nått upp till denna nivå i den statliga hierarkin. De flesta förrymda legohjon återfördes antingen av sina husbönder eller av fogden, något som inte resulterade i skriftliga källor annat än i sällsynta fall. Ett sådant exempel är drängen Hans Olsson i Altuna i Västmanland, som 1556 "löp[te] ifrån k[unglig] m[ajestäts] kolning förrän hans rätta stämmodag var".¹⁸⁴ Han blev nämligen inte bara "infångad igen" och tvingad att arbeta "sin stämmodag ut" utan dömdes därtill att arbeta vidare i ytterligare 20 dagar utan ersättning "för sin löpning". Det är knappast att undra på att den ovannämnda piga som hade rymt från sin husbonde i Arboga 1484 inte tordes gå vidare längs gatan när hon fick syn på en man som hon kände igen hemifrån, trots att det gått två år sedan hon lämnade husbonden och trots att mannen hon mötte inte var hennes husbonde. Legohjon som

hade rymt från sin husbonde kunde inte vara säkra på att den som kände till deras rätta identitet inte skulle berätta för husbonden var de befann sig (eller kanske till och med var utsänd av husbonden för att ta fast dem). För att rymningen skulle bli framgångsrik var det därför nödvändigt att den bar så långt iväg att den innebar en fullständig brytning med deras tidigare liv.

Återblick

Låt oss sammanfatta vad vi nu vet om legofolksinstitutionens grundläggande spelregler i Sverige under medeltiden och 1500-talet.¹⁸⁵ Arbetsrelationen mellan husbonde och legohjon legitimerades av att de hade ingått ett avtal om arbete. Valet att ingå ett sådant avtal var för legohjonets del emellertid allt annat än fritt: redan under 1200-talet var det straffbart för den som saknade egen jord att tacka nej då en husbonde erbjöd lega, och från och med mitten av 1300-talet blev det straffbart för alla fattiga att inte vara legohjon. Tvånget att vara legohjon vilade därför också på vad Erin Hatton benämner *status coercion*, det vill säga att bestraffning hotade den som berövades sin status som legohjon.¹⁸⁶ Även om denna regel i praktiken knappast alltid kunde upprätthållas innebar den att legofolk alltid arbetade under hotet om att annars kunna bli bestraffade, något som vi också sett exempel på från 1500-talet, den period då källorna flyter ymnigare. Mest extremt men därför också tydligast uttrycktes detta i Karl IX:s lagförslag att till och med det legohjon som olagligen vräcks av sin husbonde skulle betala dryga böter för varje dag som därefter gick utan att det lyckades hitta en ny tjänst.¹⁸⁷

Till institutionens grundvalar hörde också att legohjonet skulle vara knutet till husbonden en på förhand bestämd tidsperiod. Som vi såg utgick lagarna från att denna period skulle vara ett halvår lång, men under senmedeltiden band husbonden allt oftare legohjonet till sig för ett helt år. Därmed minskade legohjonets årliga ”ledighet” med hälften, och lika mycket minskade chansen att legostämmans slut kunde utnyttjas till att byta husbonde. Denna möjlighet inskränktes ytterligare genom regeln att legohjonet var tvunget att varsla husbonden om att det ville avsluta arbetsrelationen innan det fick börja sondera alternativa arbeten. I senmedeltidens Stockholm gällde att ett legohjon kunde lämna arbetet

Figur 6. Legofolksinstitutionens tre faser, skildrade i en bildsvit av mästare Amund i Södra Råda kyrka i Värmland 1494. 1) Legodrängen (till vänster, barfota, barhuvad och klädd i billiga kläder) och husbonden inleder legostämman. 2) Legodrängen i arbete som svinaherde. 3) Legodrängen tvingas av svält stjäla korn av gödsvinen, straffas av husbonden med hård drag och gissel samt vräks därefter från hushållet. Foto: Lennart Karlsson, Historiska museet/SHM (CC BY).

om den tidigare husbonden godkände detta, och i övrigt bestraffades sedan mitten av 1300-talet att "locka" någon annans legofolk ur tjänsten, vilket sågs som ett brott mot den av Gud givna samhällsordningen. Spelet var med andra ord så konstruerat att arbetsrelationen mellan husbonde och legohjon endast skulle kunna avslutas när husbonden så önskade. Därför var också varje försök att avbryta arbetsrelationen i förtid belagt med hårda straff. I praktiken beivrades endast legorov och inte vräkningar, både för att husbönder hade mycket mindre anledning att kasta ut ett oönskat legohjon och för att legohjon i praktiken hade långt mer begränsade möjligheter att dra sina husbönder inför rätta. Husbönder stämde däremot ofta sina avvikna legohjon, antingen för att få dem tillbaka i arbete eller annars för att få ekonomisk ersättning för det avtalsbrott som legohjonet hade begått då det berövat husbonden sin arbetskraft. Därtill hade husbönder alltsedan 1400-talet haft laglig rätt att antingen själva eller annars med hjälp av kronans ämbetsmän hämta hem avvikna legohjon med våld om så krävdes. För legohjon som ville avsluta arbetsrelationen och bryta legostämman i förtid återstod därför

endast alternativet att rymma: genom fönstret ut i vinterkylan, på en egenbyggd flotte över milsvida vatten eller bort mot främmande land under falsk identitet. Vi mötte till och med en piga som i desperation kastade sig mot sin död under kvarnhjulet hellre än att återvända hem till matmodern. Orsakerna till att legohjon gjorde sådana desperata försök att avbryta arbetsrelationen återkommer vi till senare i boken. Låt oss nu först se hur legan, den ersättning som drängen och pigan fick av husbonden för sitt arbete, användes för att legitimera deras underordning och för att tvinga dem till fortsatt arbete som legohjon.